

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

Bożena Czech-Jeziarska

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

ORCID: 0000-0002-0735-8166

bczechjez@kul.pl

Wokół problematyki klasowości w rzymskim prawie karnym

ABSTRAKT

Teoria oparta o walkę klas leżała u podstaw metodologii nauki marksistowskiej. Materializm historyczny w odniesieniu do antycznego państwa rzymskiego zakładał istnienie formacji niewolniczej, a dalsze interpretacje historyków marksistowskich prowadziły do rozwijania koncepcji klasowości społeczeństwa rzymskiego. Poglądy na ten temat przenikały również do romanistycznych badań naukowych. Prawo rzymskie należało badać pod kątem wpływu, jaki miała klasowość na rozwój państwa i norm funkcjonujących w antycznym Rzymie. Dotyczyło to przede wszystkim rzymskiego prawa prywatnego i nim przede wszystkim się zajmowano. Zamierzeniem autorki jest próba ustalenia, czy klasowość była wówczas również punktem odniesienia do badań nad rzymskim prawem karnym, mającym charakter norm publicznych. W artykule przeanalizowano w tym celu najbardziej reprezentatywne poglądy romanistów stosujących metodologię marksistowską. Mimo ich naukowych starań ostatecznie trudno jednak było im utrzymać nawet koncepcję zakładającą istnienie w starożytnym Rzymie jednolitych w swej strukturze antagonistycznych klas, nie wspominając już o domniemaniu ich świadomości w tym zakresie. Różnicowanie prawne poszczególnych warstw społecznych, także przez normy rzymskiego prawa karnego, nie było zatem wynikiem klasowości, lecz specyfiki antycznego społeczeństwa rzymskiego.

Słowa kluczowe: rzymskie prawo karne; klasowość; antyczny Rzym; metodologia marksistowska; romanistyczne badania naukowe

Prawo rzymskie publiczne, dość zaniedbywane przez lata dominacji rzymskiego prawa prywatnego, doczekało się ostatnio zwiększonego zainteresowania polskich naukowców¹. Charakter publiczny miało też antyczne prawo karne², któremu od dłuższego czasu romanisci poświęcają szczególną uwagę³.

¹ Ostatnio przybyło literatury, zwłaszcza przeznaczonej do celów dydaktycznych. Zob. *Rzymskie prawo publiczne*, red. B. Sitek, P. Krajewski, Olsztyn 2006; A. Jurewicz, R. Sajkowski, B. Sitek, J. Szczerbowski, A. Świętoń, *Rzymskie prawo publiczne. Wybrane zagadnienia*, Olsztyn 2011; J. Zabłocki, A. Tarwacka, *Publiczne prawo rzymskie. Skrypt z wyborem źródeł*, Warszawa 2005; idem, *Publiczne prawo rzymskie*, Warszawa 2011; T. Palmirski, *Publiczne prawo rzymskie. Zarys wykładu. Skrypt dla studentów prawa i administracji*, Kraków 2006; K. Wyrwińska, *Civis romanus sum. Rzymskie prawo publiczne. Wybrane zagadnienia*, Kraków 2015. Aktywność naukową w poszczególnych działach prawa rzymskiego zestawiała ostatnio M. Zabłocka w pracy *Romanistyka polska w pierwszym dziesięcioleciu XXI wieku* (Warszawa 2013). Zob. także recenzję tej pozycji: M. Kuryłowicz, M. Zabłocka, *Romanistyka polska w pierwszym dziesięcioleciu XXI wieku*. Warszawa 2013, ss. 209, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2015, vol. 67(1), s. 404.

² Tak np. K. Amielančzyk, *Crimina legitima w rzymskim prawie publicznym*, Lublin 2013; M. Kuryłowicz, *Ustawodawstwo rzymskie w sprawach karnych*, „Annales UMCS sectio G (Ius)” 1988, vol. 35, s. 29–38 (ostatnio w: idem, *Scripta minora selecta. Ausgewählte Schriften zum römischen Recht*, Lublin 2014, nr 8); idem, *Libri terribiles. Z historii rzymskiego prawa karnego*, [w:] *W kręgu teorii i praktyki prawa karnego. Księga poświęcona pamięci Profesora Andrzeja Wąska*, red. L. Leszczyński, E. Skrętowicz, Z. Hołda, Lublin 2005, s. 745–755 (ostatnio w: idem, *Scripta minora selecta...*, nr 9); idem, *De publicis iudiciis. Instytucje justyniańskie o postępowaniach sądowych publicznych*, [w:] *Problemy stosowania prawa sądowego. Księga ofiarowana Profesorowi Edwardowi Skrętowiczowi*, red. I. Nowikowski, Lublin 2007, s. 561–572 (ostatnio w: idem, *Scripta minora selecta...*, nr 9); idem, *Rzymskie ustawodawstwo karne w kodyfikacji justyniańskiej*, [w:] *Ius Romanum*

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

W historii romanistyki podejście do badań, również nad tym obszarem, ulegało różnego rodzaju przemianom, zależnym od rozmaitych czynników, m.in. od stanu badań nad źródłami, zmieniającej się sytuacji polityczno-gospodarczej państwa, jego potrzeb w zakresie edukacji prawników czy w końcu koncepcji roli, jaką miała w danym okresie odgrywać nauka. Odnotowany w romanistyce nurt marksistowski główne akcenty badań kładł raczej na prawo prywatne, niemniej specyfika metodologiczna sprawiła, że charakterystycznych dla niej cech nabrało także podejście do rzymskiego prawa karnego⁴. Celem niniejszego artykułu jest przegląd romanistycznych prac naukowych w okresie, gdy na rozwój nauki w dużym stopniu miała wpływ ideologia marksistowska, akcentująca znaczenie klas w społeczeństwie, oraz ustalenie, czy klasowość była wówczas punktem odniesienia do badań nad rzymskim prawem karnym.

Doktryna, która powstała w nauce w oparciu o myśl K. Marksa, objęła swym zasięgiem wszystkie dyscypliny naukowe, choć zasadniczo punktem wyjścia było kompleksowe odniesienie do zjawisk ekonomicznych w państwie oraz do filozofii i socjologii jako nauk zajmujących się działalnością człowieka. Krytyka kapitalizmu, wizja wprowadzenia systemu komunistycznego oraz etapów przechodzenia do niego przeniknęła również do metodologii badań. Filozofia ta, uzasadniana przez rozwijany socjalizm naukowy Marksa, posłużyła też odpowiedniemu ukierunkowaniu rozwoju nauki – priorytetowy miał się stać odpowiednio pojmowany interes ludzkości⁵. Miała temu służyć właściwa metoda, oparta o marksizm, istotne zatem stały się te teorie, które stanowiły jego fundament. Kluczowe były zwłaszcza tezy dotyczące należytego pojmowania dziejów, mające umocowanie w materializmie dialektycznym oraz zbudowanej na nim teorii materializmu historycznego. Pierwszy analizować miał ogólne prawa rozwoju przyrody i społeczeństwa, przemiany, którym podlegały oraz sposoby ich poznania, drugi zaś ukierunkowywał je na prawidłowości rozwoju społeczeństwa, sposoby kształtowania jego świadomości oraz historyczne procesy formowania systemów polityczno-prawnych państw i społeczeństw. Jedną z fundamentalnych tez marksowskiego materializmu była koncepcja, zgodnie z którą warunki ekonomiczne człowieka stwarzają idee, myśli,

Schola Sapientiae. Pocta Petrovi Blahovi k. 70. narodeninám, eds. P. Mach, M. Nemeč, M. Pekarík, Trnava 2009, s. 251–263; W. Bojarski, *Prawo rzymskie*, Toruń 1983.

³ O badaniach nad rzymskim prawem karnym w polskiej romanistyce prawniczej zob. m.in. M. Kuryłowicz, *Rzymskie prawo karne w polskich badaniach romanistycznych*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Rzeszowskiego. Prawo” 2003, vol. 1(7), s. 167–175; A. Chmiel, *Studia profesora Adama Wilińskiego nad rzymskim prawem karnym*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2010, vol. 13, s. 128–137. Zob. także: M. Zabłocka, *Badania romanistów w latach 2011–2013*, „Zeszyty Prawnicze” 2015, vol. 15(2), s. 212–217. Ostatnio o typach przestępstw rzymskiego prawa publicznego, przedstawiając jednocześnie najobszerniej w polskiej literaturze romanistycznej prawa karnego starożytnych Rzymian, pisał K. Amiełańczyk (*Crimina legitima...*).

⁴ Ostatnio przypomniał o nim M. Kuryłowicz w syntetycznym artykule (z dalszą literaturą) *Szkic do dziejów tzw. romanistyki marksistowskiej* („Z Dziejów Prawa” 2019, vol. 12(20), s. 933–950). Z kolei przedmiotem zainteresowania autorki niniejszego artykułu były poszczególne zagadnienia w świetle orientacji metodologicznej tego nurtu. Zob. B. Czech-Jezińska, *Ius publicum i ius privatum w świetle poglądów tzw. romanistyki marksistowskiej (przykład Czechosłowacji)*, „Studia Prawno-Ekonomiczne” 2018, vol. 108, s. 41–64; eadem, *Milan Bartošek i problem „właściwej metody” w badaniach nad prawem rzymskim*, [w:] *In varietate concordia. Księga jubileuszowa z okazji XXX-lecia pracy naukowej Prof. Bronisława Sitka*, red. K. Ciućkowska, J. Szczerbowski, Warszawa 2019, s. 199–225.

⁵ T.I. Ojzerman, *Powstanie filozofii marksistowskiej*, Warszawa 1966, s. 307, 615; *Słownik filozofii marksistowskiej*, red. T.M. Jaroszewski, B. Janiec, M. Michalik, S. Opara, Warszawa 1982, s. 6.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

poglądy ekonomiczne czy też polityczne, oparta na zwulgaryzowanej później idei Marksa – „byt określa świadomość”⁶.

Z punktu widzenia materializmu historycznego jednym z zasadniczych typów warstw społeczno-ekonomicznych społeczeństwa była formacja niewolnicza, mająca charakter antagonistyczny i występująca m.in. w antycznym państwie rzymskim⁷. Wyróżniało ją istnienie klas wyzyskiwaczy i wyzyskujących, przy czym państwo występowało jako aparat ucisku i przemocy oraz narzędzie panowania ekonomicznego, politycznego i ideologicznego klas wyzyskiwaczy nad wyzyskiwanymi. Uznawano, że typową klasę wyzyskiwaczy stanowią właściciele niewolników. Drugim elementem charakteryzującym typ formacji niewolniczej była funkcja hegemonu, jaką wyzyskujący sprawowali w stosunku do innych klas społecznych, podporządkowując sobie całe społeczeństwo zgodnie ze swoimi ideami, wartościami i potrzebami⁸. Interesy klasowe w formacji niewolniczej były rzecz jasna sprzeczne – klasa posiadająca chciała zachować przewagę ekonomiczną, polityczną i ideologiczną, a w interesie wyzyskiwanej klasy nieposiadającej było pozbawienie hegemonu uzyskanej przez niego przewagi. Zaostrzający się antagonistyczny konflikt interesów powodował na wszystkich możliwych polach starcie określane jako walka klasowa⁹. Sformułowana przez Marksa i bazująca na charakterze historycznym tej walki teoria o nią oparta leżała u podstaw metody nauki marksistowskiej. Narastanie walki klasowej mogło prowadzić do rewolucji i przejęcia

⁶ Sformułowanie to odnosiło się do jednego z podstawowych filozoficznych pytań o prymat bytu, świadomości, ducha czy materii i stanowiło polemikę z młodoheglizmami w zakresie koncepcji rozwoju społeczeństwa. Zob. np. K. Marks, F. Engels, *Ideologia niemiecka*, [w:] idem, *Dziela*, t. 3, Warszawa 1975, s. 2. Z tą koncepcją związana jest nauka o bazie rozumianej jako siły wytwórcze oraz o jej nadbudowie ideologicznej, którą stanowiły poglądy i instytucje polityczne, społeczne, prawne itd. Podkreślano wzajemne oddziaływanie bazy i nadbudowy, zaznaczając, że ostatecznie decydująca jest baza. Teorię tę rozwijał i doprecyzowywał Stalin; jego interpretacja stała się punktem wyjścia do interpretacji i analiz dokonywanych przez badaczy w zakresie historii ewolucji społeczeństw. Zob. F. Engels, *Pochodzenie rodziny, własności prywatnej i państwa*, Kraków 1912, s. 199; J. Stalin, *W sprawie marksizmu w językoznawstwie*, „Pamiętnik Literacki” 1950, vol. 41(2), s. 282–301; A.G. Spirkin, *Zarys filozofii marksistowskiej*, Warszawa 1968, s. 413–416.

⁷ Starożytny system produkcji, do którego następowało przejście ze wspólnoty pierwotnej, według koncepcji marksistowskiej dzielił się na charakterystyczny dla starożytnego Wschodu „system azjatycki”, niewolniczy system antyczny oraz feudalny, przy czym większość badaczy podkreślała odmiennność antycznego systemu produkcji opartego na niewolnictwie od struktury gospodarczej i społecznej państw starożytnego Wschodu, w którym również występowało niewolnictwo. Ogólny przegląd stanowisk w tym zakresie zawiera m.in. artykuł I. Biezuńskiej-Małowist *Główne kierunki badań nad niewolnictwem starożytnym we współczesnej historiografii* („Przegląd Historyczny” 1968, vol. 59(3), s. 351–366). Szerzej został on rozwinięty w wydanej później monografii. Zob. I. Biezuńska-Małowist, M. Małowist, *Niewolnictwo*, Warszawa 1987 (szczególnie część poświęcona starożytności).

⁸ Zdaniem Lenina podstawowym kryterium różnic pomiędzy klasami jest ich miejsce w produkcji społecznej, a zatem ich stosunek do środków produkcji (zob. W.I. Lenin, *Dziela*, t. 6, Warszawa 1952, s. 266–267). Lenińska koncepcja klasy została ujęta następująco: „Klasami nazywamy wielkie grupy ludzi, różniące się między sobą miejscem zajmowanym w historycznie określonym systemie produkcji, stosunkiem (przeważnie usankcjonowanym i ustalonym przez prawo) do środków produkcji, rolą w społecznej organizacji pracy i – co za tym idzie – sposobem otrzymywania i rozmiarami tej części bogactwa społecznego, którą rozporządzają. Klasy – to takie grupy ludzi, z których jedna może przywłaszczać sobie pracę drugiej dzięki różnicy miejsca, jakie zajmują w określonym systemie gospodarki społecznej” (idem, *Dziela*, t. 29, Warszawa 1956, s. 415). Por. A.G. Spirkin, *op. cit.*, s. 439.

⁹ Walka klasowa przez Marksa i Engelsa została zobrazowana następująco: „Wolny i niewolnik, patrycjusz i plebejusz, pan feudalny i chłop-poddany, majster cechowy i czeladnik, krótko mówiąc, ciemniźcy i uciemiężeni pozostawali w stałym do siebie przeciwieństwie, prowadzili nieustanną, to ukrytą, to jawną walkę – walkę, która za każdym razem kończyła się rewolucyjnym przekształceniem całego społeczeństwa lub też wspólną zagładą walczących klas” (K. Marks, F. Engels, *Manifest komunistyczny*, Warszawa 1949, s. 28).

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

przez nią władzy politycznej, a następnie ekonomicznej i ideologicznej. Jej formy były różne na każdej z trzech wskazanych przez Lenina płaszczyzn: ekonomicznej, politycznej i ideologicznej. Mogły ją stanowić strajki, manifestacje, rewolucje, zamachy, walki wyborcze, dyplomacja, dyktatury – w zależności od warunków, celów i interesów stawianych przez dane klasy.

Na ile teoria ta miała zastosowanie do starożytnego państwa rzymskiego? To pytanie zadawali sobie historycy w państwach pozostających po II wojnie światowej w kręgu oddziaływań nauki marksistowskiej. K. Marks i F. Engels napisali w *Manifestie komunistycznym* już w pierwszym zdaniu początkowego rozdziału, że „historia wszelkiego społeczeństwa dotychczasowego jest historią walk klasowych”¹⁰. Stanowiło ono punkt wyjścia do interpretacji i analiz dokonywanych przez badaczy w zakresie historii ewolucji społeczeństw¹¹. Szczególnie w epoce stalinizmu nie można było kwestionować „jedynie słusznego” sposobu rozumienia historii. Stalin był autorem znanej m.in. wśród historyków idei Rzymu przedstawiającego sobą „władające niewolnikami społeczeństwo i państwo”, które zginęły wskutek „rewolucji niewolników”. Słowa te przyjęto w Związku Sowieckim jako niewymagające dowodów, zatem historycy śmiało rozwijali tę koncepcję. Formacja niewolnicza, za jaką uznano wówczas starożytność, musiała prowadzić w konsekwencji do upadku Rzymu i tak sformułowaną w pewnym uproszczeniu tezę utrzymywano od lat 30. do 50. XX w.¹²

Dyskusje na ten temat pomiędzy badaniami marksistowskimi i ich przeciwnikami ożywiła opublikowana i przetłumaczona na język rosyjski w 1940 r. nieznaną dotąd praca Marksa *O formach produkcji poprzedzających kapitalistyczny system produkcji* (*Formen, die der kapitalistischen Produktion vorhergen*)¹³. Ukazała ona jego pogląd na temat różnych form

¹⁰ *Ibidem*. Warto podkreślić, że brak jest w twórczości Marksa teoretycznego, uniwersalnego ujęcia problematyki podziału klasowego. Ostatni, 52. rozdział trzeciego tomu *Kapitału*, zatytułowany w rękopisie *Die Klassen*, nie został napisany i Engels wydał tylko jego początek. Stąd niewątpliwie wynikały późniejsze trudności w precyzyjnym uchwyceniu pojęcia klasy i próby skonstruowania definicji, które można by zastosować do różnych społeczeństw. W literaturze interpretującej podejście Marksa do koncepcji klasy społecznej zaznacza się dwojakie ujęcie: klasy jako pojęcia historycznego oraz socjologiczno-ekonomicznego. Walka klas mieści się właśnie w tym drugim aspekcie.

¹¹ Engels rozwinął swoją teorię na temat rozpadu społeczeństw pierwotnego ustroju gminnego na klasy w pracy z 1884 r. pt. *O pochodzeniu rodziny, własności prywatnej i państwa*.

¹² Ewolucję stanu badań historiografii w tym zakresie, ze szczególnym uwzględnieniem historii starożytnego niewolnictwa, przedstawili I. Bieżyńska-Małowist i M. Małowist w pracy pt. *Niewolnictwo* (*op. cit.*, s. 18–26). Przykładowo N.A. Maszkin w swej *Historii starożytnego Rzymu* (Moskwa 1948) podkreślił zasadniczą sprzeczność rzymskiego niewolniczego społeczeństwa pomiędzy niewolnikami i właścicielami niewolników, a za formy walki klasowej uznał powstania niewolników i bunt Spartakusa. Zob. N.N., *Stalin i nowa koncepcja Rzymu*, [w:] *W poszukiwaniu innej historii*, red. R. Stobiecki, S.M. Nowinowski, Łódź–Paryż 2015, s. 100 (95–106). Akcentowanie klasowości antycznego społeczeństwa rzymskiego nie było domeną jedynie naukowców radzieckich. Francuski historyk starożytności J. Carcopino, opisując w 1939 r. życie codzienne w Rzymie w swej bardzo popularnej do dziś publikacji, potwierdził istnienie i utrwalenie klas, „okrzepłych na szczycie hierarchii” w okresie rozkwitu cesarstwa rzymskiego. Zob. wydanie polskie: J. Carcopino, *Życie codzienne w Rzymie w okresie rozkwitu cesarstwa*, Warszawa 1960, s. 82.

¹³ Pod takim tytułem pracę wydano w Berlinie po wojnie. I. Bieżyńska-Małowist i M. Małowist (*op. cit.*, s. 20) wskazują, że w Moskwie opublikowano ją w 1939 r., w Berlinie natomiast w 1953 r. T. Kachlak (*K. Marks i F. Engels o starożytności klasycznej*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1967, s. 72) podaje nieco inne daty publikacji: Moskwa 1940 oraz Berlin 1952. Publikacja ta zakończyła jednocześnie dywagacje niektórych historyków, którzy sugerowali, że Marks jako odrębną formację społeczno-ekonomiczną wydzielił formację azjatycką, podczas gdy wskazał on jedynie azjatycką, czyli wschodnią formę własności. W pracy przeanalizował obszernie również rozwój rzymskiego społeczeństwa niewolniczego.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

gminnej własności ziemskiej¹⁴. To ona właśnie, tłumaczona w latach 50. na języki zachodnie, stała się przyczynkiem do różnorodnych dyskusji, również nad zagadnieniem klasowości państw antycznych¹⁵. Szczególną uwagę zaczęto zwracać na brak dokładnego kryterium określania statusu poszczególnych grup społecznych i klas oraz ich niejednorodności¹⁶. Podawano w wątpliwość marksowski model dwóch klas przeciwstawnych (właściciele niewolników i niewolników) antagonizowanych konfliktem i ich walki klasowej, z której brała początek zmiana struktury danego społeczeństwa, prowadząc dalej do powstania nowych stosunków, a w efekcie do nowego społeczeństwa budowanego przez klasę zwycięską¹⁷.

O przeciwieństwach klasowych w antyku pisali również polscy historycy. T. Kachlak, analizując w 1967 r. poglądy Marksa i Engelsa na starożytność klasyczną, ukazywał rozwój przeciwieństw klasowych społeczności starożytnej Italii, walki klas majątkowych, której mianem – jak podkreślał – Marks i Engels określili walkę patrycjuszów z plebejuszami i wolnych z niewolnymi. Wskazówki marksizmu zdaniem T. Kachlaka powinny zostać gruntownie przeanalizowane i zastosowane w badaniach historyków starożytności¹⁸. Kolejne lata przyniosły spełnienie tych postulatów, okazało się jednak, że istnieją niemałe trudności w ich realizacji. Nawet w środowisku radzieckich naukowców podawano w wątpliwość zasadność stosowania pojęć klasy, struktury klasowej i walki klas podczas dokonywania analizy społeczeństw starożytnych, ponieważ mogą one występować tylko w „dostatecznie wysoko rozwiniętym społeczeństwie”¹⁹.

W latach 80. XX w. powstały prace historyczne zawierające analizy przeprowadzone z marksistowskiego punktu widzenia i ożywiające dyskusje nad walką klasową w społeczeństwach starożytnych²⁰. Włączyli się do nich także polscy naukowcy badający ten okres. Głos w tej sprawie zabierał np. W. Lengauer²¹, przychylając się do poglądu, że starożytni niewolnicy (zarówno greccy, jak i rzymscy) nie byli siłą prowadzącą do powstania nowej struktury społecznej. Jego zdaniem możliwość stosowania tradycyjnych kategorii marksizmu w tym zakresie stoi pod znakiem zapytania²². Podkreślał przy tym słusznie, że „nie chodzi tu tylko

¹⁴ *Ibidem*, s. 87–98. T. Kachlak omówił tu pracę Marksa oraz jej znaczenie dla historyków, a w szczególności historyków-marksistów.

¹⁵ I. Biezuńska-Małowist, M. Małowist, *op. cit.*, s. 20–25.

¹⁶ Głos zabierali w tym zakresie zarówno uczeni radzieccy, jak i przedstawiciele nauki zachodniej, którzy próbowali przyjąć rozmaite kryteria przynależności do określonej klasy społecznej w starożytności. Zob. *ibidem*.

¹⁷ R. Dahrendorf, *Class and Class Conflict in Industrial Society*, Stanford 1959, s. 4–35.

¹⁸ T. Kachlak, *op. cit.*, s. 56–57 (o walce klasowej w Rzymie), 64–65 i 98 (o wskazówkach dla historyków starożytności).

¹⁹ S.L. Utchenko, I.M. Diakonoff, *Social Stratification of Ancient Society*, 13th International Congress of Historians, Moscow, August 16–23, 1970, s. 3.

²⁰ G.E.M. de Ste. Croix, *The Class Struggle in the Ancient Greek World from the Archaic Age to the Arab Conquests*, Oxford 1981. Praca ta, napisana w świetle nauki marksistowskiej i jej metodologii, dotyczy przede wszystkim antycznej Grecji, aczkolwiek autor odnosi się niejednokrotnie do społeczeństwa starożytnego Rzymu (np. s. 53).

²¹ W. Lengauer, „Index”. *Quaderni camerati di studi romanistici*, Napoli 1982, „Przegląd Historyczny” 1983, vol. 74(3), s. 527–531; idem, *O trudnościach marksistowskiej analizy społeczeństw starożytnych (w związku z książką G.E.M. de Ste. Croix, The Class Struggle in the Ancient Greek World, London 1981)*, „Przegląd Historyczny” 1984, vol. 75(5), s. 105–118.

²² Walka klas antagonizujących prowadzić miała przecież do zwycięstwa jednej klasy nad drugą, a klasa zwycięzca jako nośnik przyszłej nowej struktury społecznej miała stawać się twórcą nowych stosunków i określać charakter nowego, powstałego w wyniku konfliktu, społeczeństwa. Zob. idem, *O trudnościach marksistowskiej analizy...*, s. 106.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

o pojęcie walki klas, ale o stosowanie kategorii klasy w ogóle, tak do niewolników, jak i do innych grup społecznych²³. Trudno nie zgodzić się z nim, że mówienie o jednolitej klasie, jaką mieli stanowić niewolnicy, jest wątpliwe w świetle zróżnicowania wewnętrznego tej grupy, różnorodności ich funkcji, a zatem różnej pozycji społecznej i znaczenia ekonomicznego, a także bardzo odmiennego sposobu ich traktowania²⁴. Podobnie „klasa właścicieli” była bardzo niejednorodna w swej strukturze – dzieliło ją wykształcenie, rosnąca czy też tracąca z czasem pozycja w społeczeństwie, poglądy polityczne, sytuacja ekonomiczna itd.²⁵

Prawo rzymskie jako jedna z dyscyplin historycznoprawnych nie pozostawało poza wpływem nauki dla niego pokrewnej, jaką zawsze była historia. Poglądy na temat klasowości społeczeństwa rzymskiego przenikały więc również do romanistycznych badań naukowych. Miało tu znaczenie także podejście metodologiczne oparte o wspomnianą doktrynę marksistowską. Klasowość społeczeństwa rzymskiego oraz wpływ walk klasowych na rozwój państwa i norm funkcjonujących w antycznym Rzymie powinny stać się wobec tego stanowiskiem, z którego badać należało prawo rzymskie²⁶. Miała więc nastąpić zmiana dotychczas stosowanej optyki skutkująca nowymi rezultatami badawczymi.

Rzymskie prawo karne pozostawało wówczas raczej poza bliższym zainteresowaniem polskich naukowców-romanistów. Podstawę tego zbioru norm mających charakter publiczny stanowiły *crimina publica*, które godziły w interes i bezpieczeństwo państwa rzymskiego, stąd też były przez nie ścigane w drodze publicznoprawnego procesu karnego²⁷. Przestępstwa

²³ „Jest to więc kwestia przydatności marksizmu jako narzędzia naukowego przy opisie i analizie społeczeństw starożytnych” (*ibidem*, s. 107).

²⁴ *Ibidem*, s. 111, 113. O zróżnicowaniu pozycji wewnątrz warstwy niewolniczej zob. np. R. Kamienik, *Z zagadnień życia rodzinnego niewolników w Rzymie za cesarstwa*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Antiquitas V” 1975, vol. 256, s. 49–77.

²⁵ Niewątpliwie rekrutowała się ona z różnych warstw społecznych starożytnego Rzymu – zarówno wyższych (senatorów, ekwitów), jak i niższych (proletariatu miejskiego, drobnych rzemieślników, kupców). Szerzej na temat kategoryzowania klas i różnych ujęć w tym zakresie wraz z literaturą zob. W. Lengauer, *O trudnościach marksistowskiej analizy...*, s. 116–118. Podziału społeczeństwa rzymskiego dokonywano ze względu na różne kryteria. Jednym z nich była zamożność, ale tak istotna wówczas pozycja społeczna nie zależała jedynie od niej. Podstawowych informacji na ten temat dostarcza literatura. Zob. T. Mommsen, *Römisches Staatsrecht*, Bd. 3, Teil 1, Leipzig 1887 (reprint Cambridge 2009). Szczególnie zainteresowanie historyków tematyką rozwarstwienia społecznego antycznego Rzymu oraz jego dziejami społecznymi stało się widoczne zwłaszcza w okresie wpływu doktryny socjalistycznej na naukę. Z polskiego obszernego piśmiennictwa wskazać tu można np. następujące publikacje: I. Biezuńska-Małowist, *Poglądy nobilitas okresu Nerona i ich podłoże społeczno-gospodarcze*, Warszawa 1956; M. Jaczynowska, *Historia starożytnego Rzymu*, Warszawa 1986; eadem, *Własność ziemską nobilitas w okresie schyłku republiki rzymskiej*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 1959, vol. 21, s. 9–49; eadem, *Dochody arystokracji senatorskiej z prowincji rzymskich a jej zróżnicowanie społeczno-ekonomiczne na schyłku republiki*, „Kwartalnik Historyczny” 1960, vol. 67(2), s. 297–324; A. Krawczuk, *Sytuacja majątkowa nobilitas rzymskiej u schyłku republiki*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny” 1962, z. 14, s. 3–12; S. Łoś, *Możliwość rzymskie od IV-go do I-go wieku przed Chrystusem*, „Meander” 1946, nr 1, s. 3–44; T. Łoposzko, *Historia społeczna republikańskiego Rzymu*, Warszawa 1987; idem, *Ruchy plebejskie w Rzymie. Od Grakchów do Cezara*, Lublin 1982; idem, *Średniozamożne warstwy społeczeństwa rzymskiego w dobie upadku republiki*, „Annales UMCS. Sectio F” 1959, vol. 14(3), s. 53–99; idem, *Zarys dziejów społecznych cesarstwa rzymskiego*, Lublin 1989.

²⁶ Szerzej na temat metody naukowej, którą posługiwała się wówczas romanistyka, pretendująca do miana „marksistowskiej”, zob. B. Czech-Jeziarska, *Ius publicum i ius privatum...*, s. 52–55; eadem, *Milan Bartošek...*; M. Kuryłowicz, *Szkic do dziejów...*, s. 933, 945.

²⁷ *Delicta*, jako przestępstwa prywatne, rodziły *obligatio* i pozostawały w obrębie prawa zobowiązań. Zob. np. K. Amielińczyk, *Crimina legitima...*, s. 17; A. Dębiński, J. Misztal-Konecka, M. Wójcik, *Prawo rzymskie publiczne*, Warszawa 2017, s. 186; M. Kuryłowicz, M. Żołnierczuk, J. Kosioriewicz, *Historia prawa państw an-*

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

nie mogły pozostawać bezkarne²⁸. Sankcje za ich popełnienie przewidywała już Ustawa XII Tablic, stanowiąca pierwsze normy odpowiedzialności karnej. Od tego momentu ingerencja władzy państwowej w ściganie czynów bezprawnych miała charakter ustawowy, a rzymskie prawo karne rozwijało się głównie przez *leges*²⁹. Miały one z reguły charakter procesowy, zatem związek rzymskiego prawa karnego z rzymskim procesem karnym był bardzo bliski i ewolucja przebiegała zgodnie z tymi zależnościami³⁰. Nie doszło jednak do pełnej kodyfikacji w tym zakresie, nawet w ustawodawstwie justyniańskim. Prawu i postępowaniu karnemu zostały poświęcone końcowe partie justyniańskiej kodyfikacji – w Instytucjach Justyniańskich jest to tytuł 4,18 (*De publicis iudiciis*), natomiast w Digestach dwie księgi 47 i 48 „budzące postrach” (*duo terribiles libri*) przeznaczono czynom bezprawnym prawa prywatnego (*delicta*) i prawa publicznego (*crimina*)³¹. Obserwując rozwój historyczny rzymskiego prawa karnego można również dla niego wskazać odmienną od prawa prywatnego periodyzację³².

Do specyficznych cech rzymskiego prawa karnego – obok publiczności, podejścia procesowego oraz specyficznie przebiegającego rozwoju, następującego głównie przez ustawy – można bez wątpliwości zaliczyć jego polityczność³³. Polityka rzymskiego ustawodawcy w zakresie prawa karnego dotyczyła zarówno powiązania norm prawnokarnych z obroną aktualnych interesów państwa, jak i ochrony społeczeństwa przed przestępczością poprzez odpowiedni system kar, którymi skutkowało popełnianie przestępstw. Aspekty polityczne były tu wyraźnie widoczne, choć ich nasilenie było różne u rzymskich prawodawców na przestrzeni tysiącleci rozwoju rzymskiego ustawodawstwa karnego³⁴.

Czy do wskazanych powyżej wyróżników rzymskiego prawa karnego romanistycy marksistowskiej udało się dołączyć również podejście klasowe?

Wspomniana klasowość przez romanistów próbujących stosować metodę marksistowską dostrzegana była przede wszystkim w rzymskim prawie prywatnym, opartym na własności prywatnej w formacji społeczno-ekonomicznej wyzyskujących posiadaczy. Uznano je za produkt społecznego, gospodarczego i politycznego rozwoju w antycznym Rzymie, zakotwiczony jednocześnie w rzymskim ustroju państwowym³⁵. Prawem publicznym zajmowano się

tycznych (ze szczególnym uwzględnieniem prawa rzymskiego), Lublin 1980, s. 191; W. Litewski, *Rzymski proces karny*, Kraków 2003, s. 15.

²⁸ *Interest rei publicae, ne maleficia remaneant impunita*. Por. Ulpianus D. 5,1,18; K. Burczak, A. Dębiński, M. Jońca, *Łacińskie sentencje i powiedzenia prawnicze*, Warszawa 2018, s. 122 (nr 148); M. Kuryłowicz, *Prawo i obyczaje w starożytnym Rzymie*, Lublin 2020, s. 189–199.

²⁹ M. Kuryłowicz, *De publicis iudiciis...*, s. 561; K. Amielańczyk, *Crimina legitima...*, s. 9, 16–17, 19. O rozwoju rzymskiego prawa karnego od ustawy XII Tablic do dyktatury Sulli zob. P. Kołodko, *Ustawodawstwo rzymskie w sprawach karnych*, Białystok 2012.

³⁰ W. Litewski, *Rzymski proces...*, s. 16.

³¹ Szerzej na temat tych regulacji zob. K. Amielańczyk, *Crimina legitima...*, s. 12, 17 (z dalszymi odniesieniami do uregulowań justyniańskich w całej publikacji); M. Kuryłowicz, *Libri terribiles...*; idem, *Rzymskie ustawodawstwo karne...*

³² K. Amielańczyk, *Crimina legitima...*, s. 18; M. Kuryłowicz, *Rzymskie ustawodawstwo karne...*, s. 252.

³³ K. Amielańczyk, *Prawo karne i polityka. Czy rzymscy prawodawcy prowadzili ukierunkowaną politykę karną*, [w:] *Prawo karne i polityka w państwie rzymskim*, red. K. Amielańczyk, A. Dębiński, D. Słapek, Lublin 2015, s. 19–21.

³⁴ O cechach charakterystycznych polityki karnej Korneliusza Sulli, cesarza Hadriana i Justyniana obszernie pisze K. Amielańczyk (*ibidem*).

³⁵ Por. A. Wiliński, *Początki i wczesne dzieje ustroju rzymskiego (na marginesie książki Francesco De Martino, Storia della costituzione romana, Vol. I Napoli, E. Jovene, 1972, 2nd edition)*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1975, vol. 27(1), s. 295–306. Należało zatem badać określone instytucje rzymskiego prawa pry-

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

mniej, jakkolwiek najbardziej rozpoznawalny reprezentant kierunku marksistowskiego w nauce prawa rzymskiego czeski romanista M. Bartošek podkreślał, że szczególnie negatywne konsekwencje stosowania niewłaściwej wykładni ujawniały się często właśnie w prawie publicznym, które jego zdaniem stale zaniedbywano³⁶. „Błędne rezultaty” mogły więc powstać m.in. przy ignorowaniu zagadnienia klasowości w dziejach prawa rzymskiego. Państwo, które jego zdaniem było organizacją „klasy panującej”, wobec pozostałej części „wyzyskiwanych mas” reprezentowało w świetle tych poglądów określony interes, broniący przy pomocy norm prawnych. Konsekwencją takiego podejścia jest uznanie przez M. Bartoška rzymskiego prawa publicznego za warstwę odsłaniającą klasową istotę prawa rzymskiego. Podobne podejście można spotkać także u innych romanistów stosujących metodę marksistowską. Należy tu z pewnością wskazać F. de Martino, który w swoim czterotomowym dziele *Storia della costituzione Romana*³⁷ przedstawił walki klasowe przede wszystkim w kontekście walk politycznych plebejuszy z patrycjuszami i dochodzenia do praw drogą rewolucji. Rzymskiemu prawu karnemu oraz jego klasowości nie poświęcił jednak większej uwagi.

W tym zakresie najobszerniej wypowiedział się wspomniany już wyżej M. Bartošek. Podkreślał on, że klasowe pojęcie państwa i prawa stanowi rozstrzygające kryterium i główną płaszczyznę konfrontacji między romanistyką marksistowską a burżuazyjną. To ostatnie ujęcie kładzie nacisk na momenty formalnej równości w prawie i ogólnoludzkiej sprawiedliwości, nauka marksistowska widzi natomiast prawo jako wyraz społecznych nierówności i klasowego ucisku, co wyłącza uniwersalną sprawiedliwość. Przy takim ujęciu prawo w klasowym społeczeństwie należy rozpatrywać z uwzględnieniem elementów społecznych i ekonomicznych oraz innych czynników pozaprawnych³⁸. Najbardziej zaś oczywista jego zdaniem jest klasowość prawa właśnie w prawie karnym, gdzie można zaobserwować wszystkie społeczne nierówności³⁹.

Państwo, jak podkreślał M. Bartošek, to nie tylko twór geograficzno-polityczny, lecz przede wszystkim polityczna organizacja klasy panującej, która jest powołana dla urzeczywistnienia jej określonych interesów, a za pomocą państwa realizuje się dyktatura, tj. jedna z form walki klasowej⁴⁰. W sensie subiektywnym, tzn. z punktu widzenia interesów klasy panującej, państwo nie może więc wydać takich przepisów, które będą sprzeczne z interesami tej klasy, wręcz przeciwnie – zawsze będzie te interesy wspierał. Co więcej, jak twierdził M. Bartošek, nawet pozornie sprzeczne z takimi interesami ustawy stanowiły w istocie tylko

watnego, ukazując wpływ istnienia klas w antycznym Rzymie, np. pozycja niewolników, kolonów, wyzwoleńców miała być przedmiotem analiz pod kątem reprezentowania „klasy uciskanej” w Rzymie starożytnym. W taki właśnie nurt włączył się prof. A. Wiliński, zajmując się sytuacją niewolników w prawie rzymskim i łącząc jednocześnie w swych badaniach prawo prywatne i prawo karne. Zob. A. Chmiel, *Studia profesora Adama Wilińskiego...*, s. 123–132; M. Kuryłowicz, *Adam Wiliński (1909–1977)*, „Annales UMCS sectio G (Ius)” 1988, vol. 35(1), s. 123–132.

³⁶ B. Czech-Jezińska, *Ius publicum i ius privatum...*, s. 54.

³⁷ Napoli, 1951–1967.

³⁸ M. Bartošek, *Třidni základy římského procesního práva*, „Právněhistorické Studie“ 1969, vol. 14, s. 119.

³⁹ *Ibidem*, s. 123. Dodaje tu postulat, zgodnie z którym podstawowym zadaniem marksistowskiej romanistyki jest odsłonięcie konkretnego klasowego jądra w całym obszarze rzymskiego porządku prawnego.

⁴⁰ Idem, *Si, diritto romano e marxismo*, „KLIIO. Beiträge zur Alten Geschichte“ 1974, Bd. 56, s. 264.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

obejście innych norm czy też były potrzebne jako mniejsze zło dla uniknięcia większego⁴¹. Prawo należało zatem do ostrej broni klasy panującej, skierowanej przeciwko pozostałym klasom. W czasach spokoju i porządku, gdy władza jest ustabilizowana i nie jest zagrożona, klasa ta mogła sobie pozwolić na „ludzkie” prawo, które zapewniało masom pracującym znośną egzystencję. W czasach rewolucyjnych natomiast prawo prędko przestawało być „ludzkie”, wprowadzano stany i ustawy wyjątkowe oraz pojawiały się morderstwa sądowe. Jak podkreślał czeski romanista, o tym, czy prawo jest „ludzkie” czy też „niehumanitarne”, decydowała i tak klasa panująca⁴². Właśnie w prawie publicznym można zauważyć większą rolę państwa działającego w ochronie interesów klasy panującej⁴³. Do władczej sfery działalności państwa i w konsekwencji do prawa publicznego należało rzymskie prawo karne. Było ono zaniebawiane przez tradycyjną literaturę romanistyczną z tym uzasadnieniem, że było ono już w Rzymie mało opracowane przez samych jurystów rzymskich w porównaniu z prawem prywatnym⁴⁴. Dla romanistyki marksistowskiej jest ono natomiast bardziej interesujące, ponieważ klasa panująca chroniła swoje ważne interesy przed zagrożeniami również przy pomocy „żelaznej ręki prawa karnego”, żeby trzymać w ryzach niewolników, wyzwolenców i wszystkich innych wyzyskiwanych⁴⁵. Jako sztandarowy przykład ochrony panów M. Bartošek wskazywał tu okrutne *SC Silanianum* z 10 r. n.e.⁴⁶ Wniosek tego romanisty jest jeden i prosty – klasowe społeczeństwo, opanowane przez garstkę bogaczy kosztem milionów biedaków oraz klasowe prawo karne, które utrzymywało taki stan rzeczy⁴⁷.

Na naszym rodzimym gruncie podobne poglądy prezentował B. Łapicki, który w swej książce o poglądach prawnych niewolników rzymskich postawił tezę o istnieniu klasy społecznej niewolników, a nawet o powstaniu klasy łączącej interesy niewolników i proletariatu rzymskiego⁴⁸. Wszelkie przejawy walki z panami i tyranobójstwo traktował jako formy walki klasowej, analogicznie podchodząc do zwalczania powstań niewolników przez klasę panującą, uznającą powstania niewolników jako zdradę stanu. Klasowość prawa karnego utrzymała się jego zdaniem w okresie pryncypatu i przejawiała się w stosowaniu wobec proletariuszy kar hańbiących (cielesnych, *in metallum, ad bestias*) i pozbawieniu ich prawa do wniesienia

⁴¹ Przykładem może być tu *favor libertatis* czy też przyczyny wyzwoleń, w których nie należy upatrywać echa humanitaryzmu, lecz ekonomicznej konieczności. Zob. *ibidem*, s. 266, 273–278; B. Czech-Jeziarska, *Milan Bartošek...*, s. 216–219.

⁴² M. Bartošek, *Si, diritto romano...*, s. 278.

⁴³ *Ibidem*, s. 289.

⁴⁴ Potwierdza to również współczesna literatura romanistyczna. Zob. W. Litewski, *Jurisprudencja rzymska*, Kraków 2000, s. 63, 100. Szerzej na ten temat zob. A. Chmiel, *Dzieła naukowe jurystów rzymskich w zakresie prawa karnego*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2016, vol. 25(3), s. 151–164 z dalszą literaturą.

⁴⁵ M. Bartošek, *Si, diritto romano...*, s. 291.

⁴⁶ Ostatnio o znaczeniu tego *senatus consultum* zob. A. Chmiel, *Przykład zastosowania s.c. Silanianum, czyli o tym, dlaczego rzymska ‘iustitia’ stawała się niekiedy okrutna*, [w:] *Przemoc w świecie starożytnym. Źródła, struktura, interpretacje*, red. D. Słapek, I. Łuć, Lublin 2017, s. 299–310.

⁴⁷ M. Bartošek, *Si, diritto romano...*, s. 162.

⁴⁸ B. Łapicki, *Poglądy prawne niewolników i proletariuszy rzymskich. Studium historyczne na tle bazy gospodarczej i antagonizmów klasowych*, Łódź 1955. We wcześniej wydany podręczniku *Prawo rzymskie* (Warszawa 1948, s. 88–95) w rozdziale *Problemy społeczne w Rzymie starożytnym* B. Łapicki wskazał trzy „klasy upośledzone”: proletariuszy, niewolników i wyzwolenców. Wykazał tu inne podejście, nie wysunął tak śmiałych tez dotyczących walk klasowych, jak czynił to kilka lat później. Zob. B. Łapicki, *Prawo rzymskie*, Warszawa 1948, s. 88–95.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

oskarżenia publicznego⁴⁹. Prawo karne zaczęło więc przyrównywać proletariuszy do niewolników, rozciągając zakres podmiotowy kar, które za republiki nie były stosowane wobec obywateli. Zdaniem B. Łapickiego m.in. to działanie sprawia, że proletariusze zbliżyli się w swych poglądach do niewolników, a ich nienawiść stała się faktem tak powszechnym, że władza państwowa została zmuszona do obrony *humiliores*⁵⁰.

Książka B. Łapickiego o poglądach prawnych niewolników została skrytykowana m.in. za nieprawidłowe ujęcie klasowości oraz w ogólności za nieprawidłowo stosowaną metodę marksistowską w badaniach nad antykiem czy też za wręcz „marksistowski parawan”⁵¹. Autorem krytycznej recenzji był m.in. T. Łoposzko, który sam – jak wcześniej wspomniano – podkreślał konieczność uwzględniania walki klasowej w badaniach nad Rzymem antycznym, linię podziału klasowego cesarstwa rzymskiego rysując pomiędzy niewolnikami i najuboższą ludnością wolną oraz warstwami posiadającymi – właścicielami niewolników. Przychylał się jednocześnie do klasowości podziału społeczeństwa rzymskiego na *honestiores* i *humiliores*. Wskazywał różne formy walki klasowej: ucieczki niewolników, ich bunty i powstania, ich przystępowanie do *latrones*, zabójstwa panów, ruchy społeczne, ostrą politykę wewnętrzną państwa rzymskiego i poddanie niższych warstw społecznych ścisłej kontroli ze strony władz i możnych⁵². Ujęcie poglądów prawnych niewolników i proletariuszy przez B. Łapickiego i oparcie walki klasowej jedynie o ideologię uznał jednak za niedające się obronić stanowisko. Ze względu na zróżnicowaną pozycję niewolników nie można też było mówić o ich świadomości klasowej⁵³. Później zaś, bo w latach 80. XX w., bezpowrotnie odrzucono koncepcję o rewolucji niewolniczej niszczącej Rzym, i to zarówno na Zachodzie, jak i w historiografii radzieckiej⁵⁴. Zauważano przecież już wówczas i potwierdzano później tezę, że społeczeństwo rzymskie nie spełniało wymogów społeczeństwa klasowego i teza o klasowości antycznego Rzymu nie daje się obronić. Tak szeroko wywodził i przekonująco argumentował G. Alföldy w swej pracy *Historia społeczna starożytnego Rzymu*, wydanej w oryginale w 1975 r.⁵⁵ Podkreślał, że społeczeństwo rzymskie nie odzwierciedlało modelu klasowego, było to bowiem społeczeństwo warstwowo-stanowe, a ludność, zwłaszcza warstw niższych, była związana bardziej ze swoimi panami niż ze sobą. Utrzymywał, że nie istniała jednolita

⁴⁹ Idem, *Etyczna kultura starożytnego Rzymu a wczesne chrześcijaństwo*, Łódź 1958, s. 145, por. s. 167.

⁵⁰ Idem, *Poglądy prawne...*, s. 196–197.

⁵¹ Zwracano uwagę na błędne wnioski formułowane w zakresie istnienia poglądów prawnych oraz świadomości klasowej niewolników i proletariuszy oraz sprymitywizowane, bo ujednolicone ujęcie tej grupy. Zob. H. Geremkova, T. Łoposzko, *Poglądy prawne niewolników i proletariuszy rzymskich: studium historyczne na tle bazy gospodarczej i antagonizmów klasowych*, Borys Łapicki, Łódź 1955, „Przegląd Historyczny” 1956, vol. 47(2), s. 393–400. Zob. także: M. Staszków, *W sprawie poglądów prawnych niewolników i proletariuszy rzymskich*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1956, vol. 8(2), s. 321–335. Ostatnio tematykę twórczości Łapickiego omówił M. Bromboszcz (*Romanista w czasach stalinizmu – Borys Łapicki o powstaniach oraz walce niewolników z panami*, [w:] *Wojna i pokój. Wybrane zagadnienia historyczno-prawne*, red. E. Kozerska, P. Sadowski, A. Szymański, Opole 2013, s. 67–75).

⁵² T. Łoposzko, *Zarys dziejów...*, s. 77, 187–191.

⁵³ Sam jednak ponad 30 lat później, przecząc niejako istocie walki klasowej, której elementem miała być świadomość klasowa, uznawał, że podstawową formą tej walki, podejmowanej m.in. przez niewolników czy kolo-nów, w okresie cesarstwa były ucieczki czy przechodzenie do barbarzyńców lub *latrones*. Podkreślał również brak jasnego sprecyzowania świadomości klasowej wśród rzymskich *latrones* oraz uczestników ruchów społecznych, co nie przeszkadzało zaliczać mu ruchów bagaudów i agonistyków do form walki klasowej. Ta trwała jego zdaniem nieprzerwanie przez cały okres cesarstwa. Zob. *ibidem*, s. 205, 225–228.

⁵⁴ Zob. np. *ibidem*, s. 229–230.

⁵⁵ Polski przekład – Poznań 1998.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

klasa rewolucyjna, a interesy poszczególnych grup były zależne od ich pozycji i stopnia zależności⁵⁶. Trzeba tu jednak dodać, że w literaturze interpretującej marksizm najczęściej upraszczano czy wręcz prymitywizowano klasowość i podziały klasowe. Przy przyjęciu założenia, że nie wszystkie modele klas zawierają warunek „świadomości klasowej” i „walki politycznej”, można warunkowo przychylić się do możliwości stosowania pojęcia klasy w społeczeństwie antycznego Rzymu, aczkolwiek jest ono odległe od etymologii łacińskiego terminu *classis*⁵⁷.

Warto nadmienić, że sam termin „klasa” w odniesieniu do społeczeństwa antycznego Rzymu jest używany również współcześnie w literaturze, także w literaturze romanistycznej⁵⁸. Wydaje się jednak, że nabrał on już całkowicie odmiennego znaczenia od nasyconego ideologicznie pojęcia używanego w XX w. Jest stosowany raczej zamiennie z terminami „warstwa” czy „grupa społeczna”⁵⁹. Pogląd o klasowości prawa rzymskiego, w tym prawa karnego, nie utrzymał się zatem w nauce, podobnie jak cały nurt romanistyki marksistowskiej. Historia bowiem, jak to trafnie ujął M. Kuryłowicz, „odesłała jednak marksistowskie tezy i programy, łącznie z marksistowską romanistyką, do lamusa”⁶⁰.

Nie można rzecz jasna ignorować faktu, że współcześnie zauważa się, iż prawo karne różnicowało pozycję jednostek społeczeństwa rzymskiego, np. z racji na podział *honestiores – humiliores*⁶¹. Już Ustawa XII Tablic przewidywała inne kary, np. za kradzież wolnych poddawano chłóście, a niewolników chłostano i zrzucano ze Skały Tarpejskiej⁶². Czyny popełniane przez senatorów poddawane były jurysdykcji samego senatu, nie zaś trybunałów przysięgłych czy sędziów cesarskich, często pochodzących przecież z niższych warstw społecznych⁶³. Kara śmierci przewidziana przez *lex Cornelia de sicariis et veneficis* dla *honestiores* została później zastąpiona deportacją i konfiskatą majątku, a dla *humiliores* była to nadal kara

⁵⁶ T. Łoposzko, *Zarys dziejów...*, s. 188–199, 274–275. Do takiego poglądu przychylali się I. Biezuńska-Małowist i M. Małowist (*op. cit.*). Warto przy tym zaznaczyć, że w nauce marksistowskiej rozróżniano pojęcie klasy od warstwy społecznej. Warstwa społeczna stanowiła zbiór ludzi podobny do klasy, ale niemający wspólnoty trwałych interesów. Była to grupa ludzi o podobnym położeniu społecznym. Mogli oni być częścią klasy społecznej, czyli istniały też warstwy klas. Zob. *Słownik filozofii...*, s. 372.

⁵⁷ Szerzej zob. T. Napolitano, s.v. *Classi*, [w:] *Novissimo Digesto Italiano*, cura di A. Azara, E. Eula, vol. 3, Torino 1974, s. 345–349; s.v. *Class*, [w:] *The Cambridge Dictionary of Classical Civilization*, eds. G. Shipley, J. Vanderspoel, D. Mattingly, L. Foxhall, Cambridge 2006, s. 207–208.

⁵⁸ Taką nomenklaturę stosują np. A. Dębiński, J. Misztal-Konecka, M. Wójcik, *op. cit.*, np. s. 22, 195, 207, 212, 219, 232; F. Serrao, *Diritto privato economia e societa nella storia di Roma*, Napoli 2006, np. s. 72–73, 79–82, 253–258.

⁵⁹ Tak np. M. Jaczynowska, D. Musiał, M. Stępień, *Historia starożytnego Rzymu*, Warszawa 1999, choć w tej pozycji używany jest również termin „klasa” (zob. np. s. 412).

⁶⁰ M. Kuryłowicz, *Szkic do dziejów...*, s. 945.

⁶¹ K. Amielańczyk, *Prawo rzymskie w reskryptach cesarza Hadriana*, Lublin 2006, s. 234–238; idem, *Ustawa Korneliusza Sulli przeciwko nożownikom i trucicielom*, Lublin 2011, s. 165; P. Kołodko, *Prawne ograniczenia chłosty w prawie rzymskim*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2006, vol. 4, s. 27–28, 35; o karze chłosty w stosunku do niewolników: D. 48,19,10 pr.; s. 30 – o uprzywilejowaniu *honestiores* w kwestii wymiaru kary i przy torturach – s. 29. Obszernie o karaniu rzymskich niewolników zob. L. Schumacher, *Niewolnictwo antyczne. Dzień powszedni i los niewolnych*, Poznań 2005, s. 261–274.

⁶² J. Zabłocki, A. Tarwacka, *Publiczne prawo...*, 2011, s. 116.

⁶³ Zob. A. Dębiński, J. Misztal-Konecka, M. Wójcik, *op. cit.*, s. 195. Autorzy ocenili takie rozstrzygnięcie jako wyraz „przywileju klasowego”.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

śmierci przez ukrzyżowanie lub rzucenie dzikim zwierzętom na pożarcie⁶⁴. Przepiękstwo *sacrilegium* było w przypadku lżejszego stopnia wykroczenia karane zesłaniem do kopalni – dla *humiliores*, karą wygnania natomiast dla *honestiores*⁶⁵. W razie popełnienia *adulterium* mąż miał prawo zabić kochankę żony przyłapaną *in flagranti* tylko wówczas, gdy mężczyzna miał niską pozycję społeczną (był np. niewolnikiem)⁶⁶. Ustawodawstwo Justyniana za *lenocinium* przewidywało dla *humiliores* karę przymusowej pracy w kopalniach metali i deportację, a dla *honestiores* jedynie utratę majątku oraz utratę godności i urzędów⁶⁷. Popełnienie *plagium*, po zaostrzeniu kar, skutkowało w przypadku klas niższych ukrzyżowaniem lub zesłaniem do kopalń, a w przypadku dla klas wyższych – konfiskatą połowy majątku⁶⁸. Przykładów różnicowania kar w prawie rzymskim ze względu na przynależność do niższej lub wyższej warstwy społecznej można mnożyć. Podobnie bywało z odpowiedzialnością za czyn wyrządzony osobom o różnych pozycjach społecznych. Przykładowo wyższe kary pieniężne przewidywano za uszkodzenie ciała przez złamanie kości, jeśli było to ciało człowieka wolnego, niż w przypadku niewolnika⁶⁹.

Powyzsze rozbieżności nie były jednak wynikiem walki klasowej, jak to chciał widzieć marksizm, lecz zróżnicowania prawnego poszczególnych warstw społecznych, które też same nie były jednolite, tylko zależne od rozwoju ustroju państwa oraz przemian społecznych. Polaryzacja społeczeństwa rzymskiego w związku z zastosowaniem prawa, również karnego, następowała pod wpływem różnych kryteriów, przede wszystkim jednak ze względu na status społeczny jednostki⁷⁰. Niewolników czy osoby dotknięte niesławą uznawano bez

⁶⁴ *Ibidem*, s. 198; K. Amielańczyk, *Crimina legitima...*, s. 183; idem, *Ustawa Korneliusza Sulli...*, s. 164–170 (tu autor zwraca uwagę, że *poena legis Corneliae* była karą śmierci niezależnie od przynależności do warstwy społecznej i nie zmieniło tego uprawnienie do udania się na wygnanie oskarżonego wyższego stanu).

⁶⁵ A. Dębiński, J. Misztal-Konecka, M. Wójcik, *op. cit.*, s. 207. Szerzej na ten temat zob. A. Dębiński, *Sacrilegium w prawie rzymskim*, Lublin 1995.

⁶⁶ K. Amielańczyk, *Crimina legitima...*, s. 286; A. Dębiński, J. Misztal-Konecka, M. Wójcik, *op. cit.*, s. 210.

⁶⁷ A. Dębiński, J. Misztal-Konecka, M. Wójcik, *op. cit.*, s. 211. Szerzej zob. A. Sokala, *Lenocinium w prawie rzymskim*, Toruń 1992.

⁶⁸ K. Amielańczyk, *Crimina legitima...*, s. 275; A. Dębiński, J. Misztal-Konecka, M. Wójcik, *op. cit.*, s. 212.

⁶⁹ Ponadto w sprawach dotyczących szeroko pojmowanej zniewagi osoby wyższego stanu były traktowane w sposób uprzywilejowany, np. mogły występować nie tylko osobiście, ale i za pośrednictwem *procuratores*. Szerzej zob. K. Amielańczyk, *Iniuria. Kilka uwag o przestępstwie naruszenia nietykalności cielesnej w prawie rzymskim*, [w:] *Przestępstwa przeciwko czci i nietykalności cielesnej*, red. M. Mozgawa, Warszawa 2013, s. 15–31; idem, *Crimina legitima...*, s. 200–219; A. Dębiński, J. Misztal-Konecka, M. Wójcik, *op. cit.*, s. 213.

⁷⁰ Na przykład status *personae probrosae* (*famosae*) – w tej grupie znajdowali się ci, którzy wykonywali hańbiące zajęcia (prostytutki, stręczyciele, karczmarze, bankierzy, występujący na scenie, kaci i grabarze), osoby prowadzące społecznie pogardzany tryb życia (hazardziści i marnotrawcy, włóczędzy, żebracy, homoseksualiści i chrześcijanie), osoby o niskim statusie prawnym (niewolnicy, wyzwolenicy, peregryni). Zob. S. Ruciński, *Praefectus urbi. Strażnik porządku publicznego w Rzymie w okresie wczesnego Cesarstwa*, Poznań 2008, s. 105. Por. E. Loska, *Pozycja prawna aktorów starożytnym Rzymie*, Warszawa 2018, s. 62–67 – zdaniem autorki ten katalog wydaje się jednak być za obszerny. O *probrum* zob. A. Sokala, *Probrum: z badań nad występami przeciw obyczajności w prawie rzymskim*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Historia” 1996, vol. 29(309), s. 37–45. Wśród obywateli rzymskich byli zarówno tacy, którzy cieszyli się wszelkimi uprawnieniami w sferze prawa publicznego (*cives optimo iure*), jak i ci, którym odmawiano w tym zakresie pełnych praw. Szerzej o prawach obywateli i ich zróżnicowaniu zob. np. K. Wyrwińska, *op. cit.* O aktorach rzymskich jako jednej z grup, która nie miała pełni praw obywatelskich, określanej przez autorkę jako *cives pessimo iure*, zob. E. Loska, *Cives pessimo iure. Aktorzy a uprawnienia rzymskich obywateli w prawie publicznym republiki i wczesnego pryncypatu*, „Zeszyty Prawnicze” 2014, vol. 14(3), s. 167–191. Co ciekawe, tak istotne za życia zróżnicowanie w zakresie pozycji społecznej i prawnej w antycznym Rzymie nie znajdowało jednak odzwierciedlenia w inskrypcjach nagrob-

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

wątpienia za podmioty zasługujące na surowszą karę niż osoby wolne oraz cieszące się dobrym imieniem⁷¹. Inne zasady podczas prowadzonego procesu karnego dotyczyły również pewnych kategorii osób, np. zeznania niewolników wymuszane były torturami. Trudno tu dopatrzeć się ujęcia klasowego, podejście to odzwierciedlało raczej pozycję społeczną poszczególnych grup i warstw społecznych antycznego Rzymu, a także aktualną politykę karną rzymskich prawodawców. Samo zastosowanie marksistowskiej koncepcji antagonistycznych klas nie daje się bowiem utrzymać w badaniach romanistycznych, nie wspominając już o walce klasowej, która zakładała posiadanie przez obie klasy świadomości własnych i jednakowych dla całej klasy interesów, realizowanych ich wspólnym wysiłkiem.

W dokonanych powyżej przeglądzie badań romanistycznych można zaobserwować, że wyraźne i bezpośrednie odnoszenie się do teorii klasowości, opartej o naukę marksistowską, w rzymskim prawie karnym miało raczej charakter okresowy. Było właściwe dla nasyconych ideologią pierwszych lat powojennych i wygasło wraz z jej malejącym wpływem. Warto jednak zauważyć, że pewnym walorem tego podejścia było zaakcentowanie różnicowania społeczeństwa rzymskiego w zakresie odpowiedzialności karnej, które bezsprzecznie przecież istniało. Co w antycznym Rzymie było praktykowane, we współczesnej technice legislacyjnej oraz w praktyce wymiaru sprawiedliwości jednak nie powinno znaleźć odzwierciedlenia. Zasady oraz dyrektywy wymiaru kary nie wskazują statusu społecznego sprawcy jako okoliczności mającej wpływ na rodzaj i surowość orzeczonej kary, status ten nie powinien zatem – co do zasady – mieć w prawie karnym jakiegokolwiek znaczenia.

BIBLIOGRAFIA

- Amielańczyk K., *Crimina legitima w rzymskim prawie publicznym*, Lublin 2013.
- Amielańczyk K., *Głos cesarza Hadriana w sprawie s.c. Silanianum*, „Zeszyty Prawnicze” 2006, vol. 6(1), DOI: <https://doi.org/10.21697/zp.2006.6.1.02>.
- Amielańczyk K., *Iniuria. Kilka uwag o przestępstwie naruszenia nietykalności cielesnej w prawie rzymskim*, [w:] *Przestępstwa przeciwko czci i nietykalności cielesnej*, red. M. Mozgawa, Warszawa 2013.
- Amielańczyk K., *Prawo karne i polityka. Czy rzymscy prawodawcy prowadzili ukierunkowaną politykę karną*, [w:] *Prawo karne i polityka w państwie rzymskim*, red. K. Amielańczyk, A. Dębiński, D. Słapek, Lublin 2015.
- Amielańczyk K., *Prawo rzymskie w reskryptach cesarza Hadriana*, Lublin 2006.
- Amielańczyk K., *Ustawa Korneliusza Sulli przeciwko nożownikom i trucicielom*, Lublin 2011.
- Bartošek M., *Si, diritto romano e marxismo*, „KLIO. Beiträge zur Alten Geschichte” 1974, Bd. 56, DOI: <https://doi.org/10.1524/klio.1974.56.56.245>.
- Bartošek M., *Třidni základy římského procesního práva*, „Právněhistorické Studie” 1969, vol. 14.

nych, co zauważył ostatnio M. Kuryłowicz (*Rzymskie prawo oraz zwyczaje grobowe i pogrzebowe. Studia i szkice*, Lublin 2020, s. 76–77).

⁷¹ D. 48,19,28,16 (Call. 6 de cogn.): *Maiores nostri in omni supplicio severius servos quam liberos, famosos quam integrae famae homines punierunt* („Nasi przodkowie przy stosowaniu każdej kary surowiej karali niewolników niż wolnych, a ludzi o złej sławie surowiej niż tych o nieskazitelnej opinii”). O pozycji niewolników w rzymskim procesie karnym zob. E. Loska, *Kilka uwag na temat zeznań niewolników w procesie karnym*, „Zeszyty Naukowe KUL” 2017, vol. 60(3), s. 449–464; eadem, *Obowiązek niewolników obrony swojego właściciela*, „Zeszyty Prawnicze” 2004, vol. 4(1), s. 45 i n.; K. Amielańczyk, *Głos cesarza Hadriana w sprawie s.c. Silanianum*, „Zeszyty Prawnicze” 2006, vol. 6(1), s. 9 i n.; idem, *Prawo rzymskie w reskryptach...*, s. 131–175; A. Chmiel, *Ochrona bezpieczeństwa właścicieli niewolników w świetle S.C. Silanianum – zagadnienia dowodowe*, [w:] *Ochrona bezpieczeństwa i porządku publicznego w prawie rzymskim*, red. K. Amielańczyk, A. Dębiński, D. Słapek, Lublin 2010, s. 54 i n.; idem, *Przykład zastosowania s.c. Silanianum...*, s. 299–310.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

- Biezuńska-Małowist I., *Główne kierunki badań nad niewolnictwem starożytnym we współczesnej historiografii*, „Przegląd Historyczny” 1968, vol. 59(3).
- Biezuńska-Małowist I., *Poglądy nobilitas okresu Nerona i ich podłoże społeczno-gospodarcze*, Warszawa 1956.
- Biezuńska-Małowist I., Małowist M., *Niewolnictwo*, Warszawa 1987.
- Bojarski W., *Prawo rzymskie*, Toruń 1983.
- Bromboszcz M., *Romanista w czasach stalinizmu – Borys Łapicki o powstaniach oraz walce niewolników z panami*, [w:] *Wojna i pokój. Wybrane zagadnienia historyczno-prawne*, red. E. Kozerska, P. Sadowski, A. Szymański, Opole 2013.
- Burczak K., Dębiński A., Jońca M., *Łacińskie sentencje i powiedzenia prawnicze*, Warszawa 2018.
- Carcopino J., *Życie codzienne w Rzymie w okresie rozkwitu cesarstwa*, Warszawa 1960.
- Chmiel A., *Dziela naukowe jurystów rzymskich w zakresie prawa karnego*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2016, vol. 25(3), DOI: <http://dx.doi.org/10.17951/sil.2016.25.3.151>.
- Chmiel A., *Ochrona bezpieczeństwa właścicieli niewolników w świetle S.C. Silanianum – zagadnienia dowodowe*, [w:] *Ochrona bezpieczeństwa i porządku publicznego w prawie rzymskim*, red. K. Amiełańczyk, A. Dębiński, D. Słapek, Lublin 2010.
- Chmiel A., *Przykład zastosowania s.c. Silanianum, czyli o tym, dlaczego rzymska ‘iustitia’ stawała się niekiedy okrutna*, [w:] *Przemoc w świecie starożytnym. Źródła, struktura, interpretacje*, red. D. Słapek, I. Łuć, Lublin 2017.
- Chmiel A., *Studia profesora Adama Wilińskiego nad rzymskim prawem karnym*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2010, vol. 13.
- Czech-Jeziarska B., *Ius publicum i ius privatum w świetle poglądów tzw. romanistyki marksistowskiej (przykład Czechosłowacji)*, „Studia Prawno-Ekonomiczne” 2018, vol. 108.
- Czech-Jeziarska B., *Milan Bartošek i problem „właściwej metody” w badaniach nad prawem rzymskim*, [w:] *In varietate concordia. Księga jubileuszowa z okazji XXX-lecia pracy naukowej Prof. Bronisława Sitka*, red. K. Ciućkowska, J. Szczerbowski, Warszawa 2019.
- Dahrendorf R., *Class and Class Conflict in Industrial Society*, Stanford 1959.
- Dębiński A., *Sacrilegium w prawie rzymskim*, Lublin 1995.
- Dębiński A., Misztal-Konecka J., Wójcik M., *Prawo rzymskie publiczne*, Warszawa 2017.
- Engels F., *Pochodzenie rodziny, własności prywatnej i państwa*, Kraków 1912.
- Geremkova H., Łoposzko T., *Poglądy prawne niewolników i proletariuszy rzymskich: studium historyczne na tle bazy gospodarczej i antagonizmów klasowych*, Borys Łapicki, Łódź 1955, „Przegląd Historyczny” 1956, vol. 47(2).
- Jaczynowska M., *Dochody arystokracji senatorskiej z prowincji rzymskich a jej zróżnicowanie społeczno-ekonomiczne na schyłku republiki*, „Kwartalnik Historyczny” 1960, vol. 67(2).
- Jaczynowska M., *Historia starożytnego Rzymu*, Warszawa 1986.
- Jaczynowska M., *Własność ziemską nobilitów w okresie schyłku republiki rzymskiej*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 1959, vol. 21.
- Jaczynowska M., Musiał D., Stępień M., *Historia starożytnego Rzymu*, Warszawa 1999.
- Jurewicz A., Sajkowski R., Sitek B., Szczerbowski J., Świętoń A., *Rzymskie prawo publiczne. Wybrane zagadnienia*, Olsztyn 2011.
- Kachlak T., *K. Marks i F. Engels o starożytności klasycznej*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1967.
- Kamienik R., *Z zagadnień życia rodzinnego niewolników w Rzymie za cesarstwa*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Antiquitas V” 1975, vol. 256.
- Kołodko P., *Prawne ograniczenia chłosty w prawie rzymskim*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2006, vol. 4.
- Kołodko P., *Ustawodawstwo rzymskie w sprawach karnych*, Białystok 2012.
- Krawczuk A., *Sytuacja majątkowa nobilitas rzymskiej u schyłku republiki*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny” 1962, z. 14.
- Kuryłowicz M., *Adam Wiliński (1909–1977)*, „Annales UMCS sectio G (Ius)” 1988, vol. 35(1).
- Kuryłowicz M., *De publicis iudiciis. Instytucje justyniańskie o postępowaniach sądowych publicznych*, [w:] *Problemy stosowania prawa sądowego. Księga ofiarowana Profesorowi Edwardowi Skrętowiczowi*, red. I. Nowikowski, Lublin 2007.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

- Kuryłowicz M., *Libri terribiles. Z historii rzymskiego prawa karnego*, [w:] *W kręgu teorii i praktyki prawa karnego. Księga poświęcona pamięci Profesora Andrzeja Wąska*, red. L. Leszczyński, E. Skrętowicz, Z. Hołda, Lublin 2005.
- Kuryłowicz M., *M. Zabłocka, Romanistyka polska w pierwszym dziesięcioleciu XXI wieku. Warszawa 2013, ss. 209*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2015, vol. 67(1), DOI: <https://doi.org/10.14746/cph.2014.46.2.27>.
- Kuryłowicz M., *Prawo i obyczaje w starożytnym Rzymie*, Lublin 2020.
- Kuryłowicz M., *Rzymskie prawo karne w polskich badaniach romanistycznych*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Rzeszowskiego. Prawo” 2003, vol. 1(7).
- Kuryłowicz M., *Rzymskie prawo oraz zwyczaje grobowe i pogrzebowe. Studia i szkice*, Lublin 2020.
- Kuryłowicz M., *Rzymskie ustawodawstwo karne w kodyfikacji justyniańskiej*, [w:] *Ius Romanum Schola Sapientiae. Pocta Petrovi Blahovi k. 70. narodeninám*, eds. P. Mach, M. Nemeč, M. Pekarík, Trnava 2009.
- Kuryłowicz M., *Scripta minora selecta. Ausgewählte Schriften zum römischen Recht*, Lublin 2014.
- Kuryłowicz M., *Szkic do dziejów tzw. romanistyki marksistowskiej*, „Z Dziejów Prawa” 2019, vol. 12(20), DOI: <https://doi.org/10.31261/ZDP.2019.20.52>.
- Kuryłowicz M., *Ustawodawstwo rzymskie w sprawach karnych*, „Annales UMCS sectio G (Ius)” 1988, vol. 35.
- Kuryłowicz M., Żolnierczuk M., Kosioriewicz J., *Historia prawa państw antycznych (ze szczególnym uwzględnieniem prawa rzymskiego)*, Lublin 1980.
- Lengauer W., „Index”. *Quaderni camerati di studi romanistici, Napoli 1982*, „Przegląd Historyczny” 1983, vol. 74(3).
- Lengauer W., *O trudnościach marksistowskiej analizy społeczeństw starożytnych (w związku z książką G.E.M. de Ste. Croix, The Class Struggle in the Ancient Greek World, London 1981)*, „Przegląd Historyczny” 1984, vol. 75(5).
- Lenin W.I., *Dziela*, t. 6, Warszawa 1952.
- Lenin W.I., *Dziela*, t. 29, Warszawa 1956.
- Litewski W., *Jurisprudencja rzymska*, Kraków 2000.
- Litewski W., *Rzymski proces karny*, Kraków 2003.
- Loska E., *Cives pessimo iure. Aktorzy a uprawnienia rzymskich obywateli w prawie publicznym republiki i wczesnego pryncypatu*, „Zeszyty Prawnicze” 2014, vol. 14(3), DOI: <https://doi.org/10.21697/zp.2014.14.3.08>.
- Loska E., *Kilka uwag na temat zeznań niewolników w procesie karnym*, „Zeszyty Naukowe KUL” 2017, vol. 60(3).
- Loska E., *Obowiązek niewolników obrony swojego właściciela*, „Zeszyty Prawnicze” 2004, vol. 4(1), DOI: <https://doi.org/10.21697/zp.2004.4.1.03>.
- Loska E., *Pozycja prawna aktorów starożytnym Rzymie*, Warszawa 2018.
- Łapicki B., *Etyczna kultura starożytnego Rzymu a wczesne chrześcijaństwo*, Łódź 1958.
- Łapicki B., *Poglądy prawne niewolników i proletariatusy rzymskich. Studium historyczne na tle bazy gospodarczej i antagonizmów klasowych*, Łódź 1955.
- Łapicki B., *Prawo rzymskie*, Warszawa 1948.
- Łoposzko T., *Historia społeczna republikańskiego Rzymu*, Warszawa 1987.
- Łoposzko T., *Ruchy plebejskie w Rzymie. Od Grakchów do Cezara*, Lublin 1982.
- Łoposzko T., *Średniozamożne warstwy społeczeństwa rzymskiego w dobie upadku republiki*, „Annales UMCS. Sectio F” 1959, vol. 14(3).
- Łoposzko T., *Zarys dziejów społecznych cesarstwa rzymskiego*, Lublin 1989.
- Łoś S., *Możnowładztwo rzymskie od IV-go do I-go wieku przed Chrystusem*, „Meander” 1946, nr 1.
- Marks K., Engels F., *Ideologia niemiecka*, [w:] K. Marks, F. Engels, *Dziela*, t. 3, Warszawa 1975.
- Marks K., Engels F., *Manifest komunistyczny*, Warszawa 1949.
- Maszkina N.A., *Historia starożytnego Rzymu*, Moskwa 1948.
- Mommsen T., *Römisches Staatsrecht*, Bd. 3, Teil 1, Leipzig 1887 (reprint Cambridge 2009).
- Napolitano T., s.v. *Classi*, [w:] *Novissimo Digesto Italiano*, cura di A. Azara, E. Eula, vol. 3, Torino 1974.
- N.N., *Stalin i nowa koncepcja Rzymu*, [w:] *W poszukiwaniu innej historii*, red. R. Stobiecki, S.M. Nowinowski, Łódź–Paryż 2015.

Uwaga! Artykuł został opublikowany w dwóch wersjach językowych – podstawą do cytowań jest wersja angielska

- Ojzerman T.I., *Powstanie filozofii marksistowskiej*, Warszawa 1966.
- Palmirski T., *Publiczne prawo rzymskie. Zarys wykładu. Skrypt dla studentów prawa i administracji*, Kraków 2006.
- Ruciński S., *Praefectus urbi. Strażnik porządku publicznego w Rzymie w okresie wczesnego Cesarstwa*, Poznań 2008.
- Rzymskie prawo publiczne*, red. B. Sitek, P. Krajewski, Olsztyn 2006.
- Schumacher L., *Niewolnictwo antyczne. Dzień powszedni i los niewolnych*, Poznań 2005.
- Serrao F., *Diritto privato economia e societa nella storia di Roma*, Napoli 2006.
- Słownik filozofii marksistowskiej*, red. T.M. Jaroszewski, B. Janiec, M. Michalik, S. Opara, Warszawa 1982.
- Sokala A., *Lenocinium w prawie rzymskim*, Toruń 1992.
- Sokala A., *Probrum: z badań nad występками przeciw obyczajności w prawie rzymskim*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Historia” 1996, vol. 29(309).
- Spirkin A.G., *Zarys filozofii marksistowskiej*, Warszawa 1968.
- Stalin J., *W sprawie marksizmu w językoznawstwie*, „Pamiętnik Literacki” 1950, vol. 41(2).
- Staszków M., *W sprawie poglądów prawnych niewolników i proletariuszy rzymskich*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1956, vol. 8(2).
- Ste. Croix G.E.M. de, *The Class Struggle in the Ancient Greek World from the Archaic Age to the Arab Conquests*, Oxford 1981.
- The Cambridge Dictionary of Classical Civilization*, eds. G. Shipley, J. Vanderspoel, D. Mattingly, L. Foxhall, Cambridge 2006.
- Utchenko S.L., Diakonoff I.M., *Social Stratification of Ancient Society*, 13th International Congress of Historians, Moscow, August 16–23, 1970.
- Wiliński A., *Początki i wczesne dzieje ustroju rzymskiego (na marginesie książki Francesco De Martino, Storia della costituzione romana, Vol. I Napoli, E. Jovene, 1972, 2nd edition)*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1975, vol. 27(1).
- Wyrwińska K., *Civis romanus sum. Rzymskie prawo publiczne. Wybrane zagadnienia*, Kraków 2015.
- Zabłocka M., *Badania romanistów w latach 2011–2013*, „Zeszyty Prawnicze” 2015, vol. 15(2), **DOI: <https://doi.org/10.21697/zp.2015.15.2.10>**.
- Zabłocka M., *Romanistyka polska w pierwszym dziesięcioleciu XXI wieku*, Warszawa 2013.
- Zabłocki J., Tarwacka A., *Publiczne prawo rzymskie*, Warszawa 2011.
- Zabłocki J., Tarwacka A., *Publiczne prawo rzymskie. Skrypt z wyborem źródeł*, Warszawa 2005.